

سیدعلی موسوی^۱

روسیه با شناخت مناسب از مجموعه نظام بین الملل به طور اعم و قواعد حقوق بین الملل به طور اخص قصد آن دارد که به نحو شایسته‌ای جبران گذشته‌ها را نموده و فعالانه در فرآیند توسعه و تدوین هنجارهای حقوق بین الملل مشارکت نمایند. در حال حاضر مسئولین روسیه با طرح ابتکارات مختلف و برگزاری کنفرانس‌های گوناگون در حوزه‌های مختلف بین المللی اعم از خلع سلاح، محیط زیست، حقوق بشر و سایر زمینه‌ها در این راه گام برمی‌دارند.

در روزگار کنونی، نقش هنجارها و قواعد حقوق بین الملل و اعمال آنها در تعاملات و روابط بازیگران مختلف اعم از دولت‌ها، سازمان‌های بین المللی و افراد، امری انکارناپذیر می‌باشد. حقوق بین الملل به عنوان یکی از دستاوردهای مهم بشری از سوی ادیان، فرهنگ‌ها، تمدن‌ها و ملت‌های گوناگون مدنظر قرار گرفته و هر یک فراخور جایگاه و موقعیت خود در توسعه و تدوین آن مؤثر بوده‌اند.

روسیه به عنوان یکی از دولت‌های قدرتمند و مؤثر در نظام بین المللی در تاریخ معاصر، چه در شکل‌گیری نظام دولت - ملت و چه در فرآیند قطب‌بندی‌های جهانی، توانسته دیدگاه‌ها و نقطه‌نظرات خود را در عرصه بین المللی عرضه نماید. یکی از موضوعاتی که از طرف روس‌ها بدان توجه شده است، موضوع حقوق بین الملل می‌باشد. این نوشتار در پی بررسی دیدگاه‌های روسیه نسبت به حقوق بین الملل در دوره معاصر است. لذا ضمن اشاره اجمالی به تاریخ، با در نظر گرفتن نگاه و عملکرد روس‌ها در تدوین متون قوانین اساسی، مشارکت در کنفرانس‌ها و مجامع بین المللی در دوره معاصر به بررسی نگرش آنها به حقوق بین الملل می‌پردازیم.

۱. آقای سیدعلی موسوی نماینده مطالعاتی دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی در مسکو است.

دوره شوروی

در قانون اساسی شوروی، اصول و قواعدی برای اعمال حقوق بین‌الملل در نظام داخلی وجود نداشت. این وضع به‌طور کلی نشان‌دهنده گرایش‌های دیرین جامعه روسیه و خصوصاً نظام حقوقی این کشور به انزوای طلبی بود. در نخستین سالهای تشکیل اتحاد جماهیر شوروی، این بدگمانی به حقوق بین‌الملل، در ایدئولوژی حاکم که خواستار نابودی نظم جهانی بود، انعکاس یافت. قانون اساسی ۱۹۱۸ این نگرش را این‌طور بیان می‌کند که هدف جمهوری سوسیالیستی فدرال شوروی عبارت است از تأسیس جامعه‌ای سوسیالیستی و پیروزی سوسیالیسم در تمامی کشورها. در قانون اساسی ۱۹۲۴، از محاصره جمهوری‌های شوروی از سوی سرمایه‌داری سخن به میان آمد و دولت جدید آشکارا به بیان نیات خود دایر بر حمایت از برپایی جمهوری‌های شورایی در کشورهای دیگر پرداخت و گفته می‌شد که تأسیس اتحاد شوروی به منزله گامی تعیین‌کننده و سرنوشت‌ساز در جهت اتحاد تمامی زحمتکشان جهان در جمهوری شوروی سوسیالیستی جهانی است.^(۱)

در نظام حقوقی شوروی، حقوق بین‌الملل و حقوق داخلی دو مقوله کاملاً مستقل و متمایز قلمداد می‌شدند و بدین‌سان راه بر هرگونه نفوذ و دخالت حقوق بین‌الملل در نظام حقوقی این کشور بسته شده بود. در واقع با تکیه بر همین دیدگاه اتحاد جماهیر شوروی می‌توانست پیمان‌های بین‌المللی گوناگون را امضا کند و در عین حال، از اعمال آنها در نظام حقوقی و قوانین داخلی، به‌طور کلی یا جزئی، خودداری ورزد.^(۲)

نکته اساسی در بررسی نگرش شوروی به حقوق بین‌الملل، در چگونگی نگرش این کشور به مجموعه سازمان ملل متحد به‌عنوان سرچشمه تکوین و تدوین هنجارهای حقوق بین‌الملل نهفته است. رهبران شوروی با اهداف خاص ایدئولوژیک در پی مبارزه با نظام سرمایه‌داری در سازمان ملل متحد بودند و اساساً این سازمان را خیلی جدی نمی‌گرفتند و حتی لفظاً هم کمتر به این موضوع می‌پرداختند.^(۳) لذا به مجموعه فعالیت‌های این سازمان در زمینه تدوین و توسعه حقوق بین‌الملل به‌ویژه عملکرد کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد با یک نگاه بدبینانه می‌نگریستند؛ و تقریباً اکثر اسناد تهیه شده در سازمان ملل متحد را در راستای اهداف

سودجویانه امپریالیسم سرمایه‌داری تلقی می‌کردند.^(۴) این در حالی بود که در دوره تزاری مقامات روسیه تزاری با ابتکارات مختلف در پی مشارکت در هنجارسازی‌های حقوق بین‌الملل مانند پیشنهاد برگزاری کنفرانس صلح لاهه در ۱۸۹۹ بودند.

نخستین حرکت در جهت اصلاح نظام حقوقی بسته در شوروی همزمان با پرسترویکا آغاز شد و نخبگان شوروی متوجه شدند که روسیه شوروی هرگز کاملاً جذب جامعه جهانی نخواهد شد؛ مگر آن که به موازین شناخته شده بین‌المللی در قالب حقوق بین‌الملل گردن نهد. این گرایش در زمینه قواعد حقوق بشری پررنگ‌تر بود، زیرا موازین حقوق بشر بین‌المللی، معیارها و ضوابط معینی را برای سنجش و ارزیابی اصلاحات قانونی فراهم می‌آورد و بدین‌سان حقوق بین‌الملل نقش حساس و حیاتی را در سوق دادن شوروی به سوی دموکراسی و حقوق بشر ایفا نمود.

دوره روسیه نوین

پس از فروپاشی شوروی، لزوم توجه به قوانین حقوق بین‌المللی بیش از پیش افزایش یافت و در فرآیند تدوین قانون اساسی جدید روسیه بارها به این مسأله توجه شد و موارد بسیاری به حقوق و قوانین بین‌المللی استناد شد. تدابیر اتخاذ شده در قانون اساسی روسیه برای اعمال موازین حقوق بین‌الملل نشانگر توجه نخبگان و رویکرد مردم روسیه برای ایفای یک دولت دموکراتیک و مطیع قانون در جامعه بین‌الملل است.^(۵) به‌طوری که در قانون اساسی تصریح شده است:

«موازین و اصول شناخته شده حقوق بین‌الملل و قراردادهای بین‌المللی فدراسیون روسیه جزء ترکیبی سیستم حقوقی روسیه هستند. اگر قرارداد بین‌المللی فدراسیون روسیه موازینی غیراز موازین قیدشده در قانون را مقرر کند، موازین قرارداد بین‌المللی اجرا می‌شوند.»^(۶)

این بند از قانون اساسی بیانگر این موضوع است که فدراسیون روسیه عملاً امکان ورود تفاسیر مختلف مراجع بین‌المللی مانند دیوان بین‌المللی دادگستری و کمیته‌های مختلف اسناد

حقوق بشری را - که بعضاً به عنوان اصول شناخته شده و حقوق عمومی عرفی محسوب می‌شوند - و همچنین اصول و موازین بین‌المللی که در آینده در چارچوب معاهدات بین‌المللی قرار می‌گیرند به سیستم حقوقی خود را پذیرفته است.

با توجه به تشریفات مربوط به مذاکره و تصویب معاهدات که در مواد ۸۶ و ۱۰۶ قانون اساسی روسیه تصریح شده است، می‌توان نتیجه گرفت که معاهدات بین‌المللی امضاشده توسط رئیس‌جمهور، بدون تصویب پارلمان، نیز جزء نظام حقوقی روسیه به‌شمار آورده می‌شوند. اهمیت جایگاه حقوق بین‌الملل در قانون اساسی روسیه حاکی از آن است که روسیه از فکر اعمال مستقیم حقوق بین‌الملل بر حقوق داخلی به‌عنوان بخشی از سیاست کلی پیشبرد حاکمیت قانون در سطوح بین‌المللی و داخلی استقبال می‌نماید و بیانگر ترجمان تعهد سیاسی صریح این کشور به جامعه بین‌المللی و ارزش‌های بنیادین آن است که در اصول و موازین حقوق بین‌الملل بازتاب یافته‌اند. (۷)

حقوق بین‌الملل در دکترین سیاست خارجی روسیه

در دکترین جدید سیاست خارجی روسیه که در تاریخ ۲۸ ژوئن ۲۰۰۰ به تأیید و امضای ولادیمیر پوتین دومین رئیس‌جمهور روسیه جدید رسیده، به‌طور ویژه به موضوع حقوق بین‌الملل توجه شده است، به‌طوری که در ابتدای دکترین مزبور، اصول و موازین پذیرفته شده حقوق بین‌الملل و پیمان‌های بین‌المللی فدراسیون روسیه، در کنار قانون اساسی فدراسیون روسیه و قوانین فدرال و دکترین امنیت ملی فدراسیون روسیه به‌عنوان یکی از مبانی حقوقی دکترین آورده شده است.

روح این دکترین حاکی از توجه عمیق سیاست خارجی روسیه به حقوق بین‌الملل و بهره‌برداری از آن در راستای منافع ملی روسیه در عرصه‌های مختلف ملی (مانند دفاع از حقوق و منافع شهروندان روسیه)، منطقه‌ای (مانند حل و فصل اختلافات) و بین‌المللی (مانند ارتقای نقش سازمان ملل، پیشبرد فرآیند خلع سلاح) می‌باشد.

برطبق دکترین یادشده، یکی از اهداف سیاست خارجی روسیه، به‌منظور تحقق بالاترین

اولویت یعنی حفظ منافع شهروندان و جامعه روسیه عبارت است از: «تأثیرگذاری بر روندهای کلی جهانی به منظور ایجاد نظم جهانی با ثبات، عادلانه و دموکراتیک، که بر موازین پذیرفته شده حقوق بین‌الملل، اعم از اهداف و اصول منشور سازمان ملل متحد و بر اصول حقوق برابر و مناسبات همکاری میان دولت‌ها باشد».^(۸)

در این دکترین در بخش اولویت‌های فدراسیون روسیه در حل مسایل جهانی موضوعات «تشکیل نظم جدید جهانی»، «تحکیم امنیت بین‌المللی»، «مناسبات بین‌المللی» و «حقوق بشر و مناسبات بین‌المللی» به طرق مختلف به نقش انکارناپذیر حقوق بین‌الملل و لزوم بهره‌برداری مناسب و شایسته از ابزارهای حقوقی از طریق سازمان ملل متحد^(۹) تأکید شده و آمده است: «سیاست خارجی موفق فدراسیون روسیه باید بر رعایت تعادل خردمندانانه میان اهداف و امکانات برای دسترسی به آن اهداف مبتنی باشد. تمرکز ابزار سیاسی - دیپلماتیک، نظامی، اقتصادی، مالی و غیره به منظور حل مسایل سیاست خارجی می‌باید هماهنگ با اهمیت واقعی آنان برای منافع ملی روسیه بوده و ابعاد مشارکت در امور بین‌المللی متناسب با جایگاه کشور در تحکیم مواضع روسیه باشد. تنوع و پیچیدگی مسایل بین‌المللی و وجود وضعیت‌های بحرانی، ضرورت ارزیابی به موقع اولویت‌های هریک از مسایل را در فعالیت سیاست خارجی فدراسیون روسیه ایجاب می‌کند. لازم است سطح کارایی ابزار سیاسی، حقوقی، سیاست خارجی و غیره را برای دفاع از استقلال روسیه و منافع ملی اقتصادی آن در شرایط جهانی شدن بالا برد.

۱. تشکیل نظم جدید جهانی

روسیه علاقه‌مند سیستم باثبات مناسبات بین‌المللی متکی بر اصول عدالت، احترام متقابل و همکاری متقابل سودمند است. وظیفه این سیستم تأمین امنیت مطمئن برای هر عضو جامعه جهانی در عرصه‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی، بشری و غیره است.

سازمان ملل متحد بایستی به عنوان مرکز مهم حل و فصل مناسبات بین‌المللی در قرن بیست‌ویک باقی بماند. فدراسیون روسیه در برابر تلاش‌ها در جهت پایین آوردن نقش سازمان ملل متحد و شورای امنیت آن در امور جهانی قاطعانه ایستادگی خواهد کرد.

تقویت نقش متحدکننده سازمان ملل در جهان، توجه به امور ذیل را ایجاب می‌کند:

رعایت بدون قید و شرط اصول بنیادی منشور سازمان ملل متحد، از جمله حفظ مقام اعضای دائمی شورای امنیت سازمان ملل متحد؛

اصلاح خردمندانه سازمان ملل به منظور رشد راهکار واکنش سریع آن نسبت به تحولات جاری در دنیا، از جمله افزایش امکانات آن به منظور جلوگیری و حل و فصل بحران‌ها و منازعات؛

افزایش کارآمدی شورای امنیت سازمان ملل متحد، که عمده‌ترین مسئولیت را در امر حفظ صلح و امنیت بین‌المللی دارد و توسعه حوزه نمایندگی شورا از طریق اضافه کردن اعضای دائمی شورای امنیت، به‌ویژه از شمار کشورهای در حال توسعه قدرتمند.

اصلاحات سازمان ملل متحد باید مبتنی بر حفظ حق بدون قید و شرط و توی اعضای دائمی شورای امنیت سازمان ملل متحد باشد.

روسیه اهمیت زیادی به مشارکت خود در «گروه هشت»، مرکب از پیشرفته‌ترین کشورهای صنعتی دنیا، می‌دهد. فدراسیون روسیه با مدنظر داشتن مکانیزم رایزنی و توافق مواضع در زمینه مهم‌ترین مسایل عصر کنونی، به عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای دفاع و پیشبرد منافع سیاست خارجی خود، تصمیم دارد همکاری‌های خود را با اعضای دیگر این نهاد بین‌المللی گسترش دهد.

۲. تحکیم امنیت بین‌المللی

روسیه جانبدار کاهش نقش عامل زور در مناسبات بین‌المللی با تحکیم همزمان ثبات استراتژیک و منطقه‌ای است. به این منظور فدراسیون روسیه:

مسئولیت‌هایی را که به موجب معاهدات و موافقتنامه‌های جاری در زمینه محدودیت و کاهش تسلیحات پذیرفته، بدون قید و شرط اجرا خواهد کرد و در تنظیم و تدوین پیمان‌های جدیدی که پاسخگوی منافع ملی روسیه و امنیت دولت‌های دیگر باشد، شرکت می‌نماید؛

آماده است قابلیت هسته‌ای خود را بر مبنای پیمان دوجانبه با ایالات متحده آمریکا - و در شکل پیمان چندجانبه - با شرکت قدرت‌های هسته‌ای دیگر به شرط حفظ ثبات استراتژیک

در عرصه هسته‌ای، کاهش دهد. روسیه به صورت پیگیر جانبدار حفظ پیمان سال ۱۹۷۲ در مورد محدودیت سیستم دفاعی موشک‌های ضدبالستیک است، زیرا که به عنوان سنگ بنایی در ثبات استراتژیک محسوب می‌شود. اجرای برنامه سیستم دفاع ملی موشکی از جانب ایالات متحده آمریکا بدون شک فدراسیون روسیه را به انجام اقدامات متناسب در جهت حفظ و بقای امنیت ملی خود در سطح مقتضی ناگزیر خواهد کرد؛

سیاست استوار خود را نسبت به همکاری مشترک با دولت‌های دیگر به منظور جلوگیری از پخش سلاح‌های کشتار جمعی و وسایل انتقال آن و همچنان مواد و فناوری لازم برای این مقصد را تأیید می‌کند. فدراسیون روسیه جانبدار قاطع تحکیم و تقویت رژیم‌های بین‌المللی مرتبط، از جمله سیستم جهانی نظارت بر منع پخش موشک و فناوری‌های موشکی است. فدراسیون روسیه مصمم است به تعهدات خود در زمینه منع همه‌جانبه آزمایش‌های هسته‌ای قاطعانه وفادار بماند و دولت‌های دیگر دنیا را نیز به پیوستن به این پیمان فرامی‌خواند.

در راستای تحکیم ثبات استراتژیک، به تأمین امنیت اطلاعاتی ارزش ویژه‌ای قائل است؛ مصمم است در آینده نیز در راستای تحکیم ثبات منطقه‌ای با مشارکت در روندهای محدودیت تسلیحات و همچنین انجام اقدامات اعتمادسازی در عرصه نظامی کمک کند؛

عملیات‌های بین‌المللی حفظ صلح ابزار مؤثری در زمینه حل و فصل منازعات مسلحانه پنداشته و جانبدار تحکیم بنیادهای حقوقی آن در مطابقت جدی با منشور سازمان ملل متحد است. فدراسیون روسیه با حمایت از اقدامات لازم در جهت افزایش و مدرن ساختن نیروی واکنش سریع سازمان ملل متحد نسبت به بحران‌ها، مصمم است مشارکت فعال خود را در عملیات‌های حفظ صلح، که زیر نظر سازمان ملل متحد و یا در موارد مشخص زیر نظر سازمان‌های منطقه‌ای و شبه منطقه‌ای صورت می‌گیرند، ادامه دهد. ضرورت و سطح چنین مشارکت‌هایی متناسب با منافع ملی و تعهدات بین‌المللی کشور خواهد بود. روسیه بر این اعتقاد است، که تنها شورای امنیت سازمان ملل متحد صلاحیت حقوقی توسل به زور را به منظور دستیابی به صلح دارد؛

بر این باور است، که استفاده از زور یا نقض منشور سازمان ملل متحد، غیرقانونی بوده و

تمام سیستم ثبات مناسبات بین‌المللی را تهدید می‌کند. تلاش‌هایی که به منظور تعبیه مفاهیمی مانند «مداخله بشر دوستانه» و «استقلال محدود» با هدف تبریئه و توجیه عملیات یک‌جانبه نظامی با نادیده گرفتن شورای امنیت سازمان ملل متحد در سیستم مناسبات بین‌المللی صورت می‌گیرند، قابل قبول نیستند. فدراسیون روسیه با آمادگی به گفتگوی سازنده در زمینه تکامل ابعاد حقوقی توسل به زور در مناسبات بین‌المللی در شرایط جهانی شدن بر این باور است، که جستجوی اشکال مشخص و عینی واکنش جامعه جهانی نسبت به اوضاع حاد گوناگون، اعم از بحران‌های بشری، باید به صورت جمعی بر مبنای اصل رعایت دقیق موازین حقوق بین‌الملل و منشور سازمان ملل متحد صورت گیرد؛

در اقداماتی که زیر نظر سازمان ملل متحد و یا سازمان‌های دیگر به منظور رفع پیامدهای فجایع طبیعی و ناشی از انسان، وضعیت‌های فوق‌العاده دیگر و همچنین در کمک‌های بشر دوستانه به کشورهای مصیبت دیده شرکت خواهد کرد؛

مسئله مبارزه با تروریسم بین‌المللی را، که نه تنها عامل عدم ثبات در داخل مرزهای یک دولت، بلکه در تمام مناطق است، به عنوان یک مسئله فوق‌العاده مهم سیاست خارجی می‌پندارد. فدراسیون روسیه جانبدار تهیه و انجام اقدامات در امر تقویت همکاری متقابل دولت‌ها در این عرصه است. هر دولتی مسئولیت مستقیم دارد تا از شهروندان خود در برابر اعمال تروریستی دفاع نماید و اقدامات لازم برای جلوگیری از اعمال تروریستی که در ماهیت خود بر ضد شهروندان و منافع کشورهای دیگر است به عمل آورد و هیچ‌گونه پناهندگی به تروریست‌ها اعطا ننماید؛

به صورت هدفمند در برابر قاچاق مواد مخدر و رشد جنایات سازمان یافته مبارزه نماید و در این راستا با دولت‌های دیگر در چارچوب مناسبات چندجانبه به ویژه در چارچوب آژانس‌های تخصصی بین‌المللی و همچنین در سطح دوجانبه همکاری خواهد کرد.

۳. مناسبات بین‌المللی اقتصادی

مهمترین اولویت سیاست خارجی فدراسیون روسیه در عرصه مناسبات بین‌المللی اقتصادی عبارت از ارتقای توسعه اقتصاد ملی است، که در شرایط جهانی شدن بدون وارد شدن

روسیه به سیستم اقتصاد جهانی غیرقابل تصور است. برای رسیدن به این اهداف لازم است: شرایط خارجی مساعد برای تشکیل اقتصاد بازار در کشور به منظور استقرار تخصص‌گرایی در اقتصاد خارجی فدراسیون روسیه تأمین گردد، که این امر تضمین‌کننده حداکثر سود اقتصادی براساس شرکت در تقسیم کار بین‌المللی باشد؛

تلاش‌های لازم در جهت کاهش ریسک‌ها و خطرات ناشی از همگرایی روسیه با اقتصاد جهانی با در نظر داشت ضرورت تأمین امنیت اقتصادی کشور صورت پذیرد؛

کمک به تشکیل سیستم عادلانه اقتصاد بین‌المللی، که روسیه با مشارکت فعال خود در سازمان‌های اقتصادی بین‌المللی، منافع ملی خود را در این سازمان‌ها حفظ خواهد نمود؛

اقدامات لازم برای کمک به گسترش صادرات و عقلانی کردن واردات کشور و همچنین کمک به تجارت روسیه در خارج از کشور، حمایت از منافع آن در بازار خارجی و جلوگیری از تبعیض علیه تولیدکنندگان و صادرکنندگان روسی، رعایت دقیق قوانین جاری فدراسیون روسیه از جانب استان‌ها و واحدهای اداری دیگر در هنگام اجرای فعالیت‌های وارداتی و صادراتی به عمل آید؛

مساعدت‌های لازم به منظور جلب سرمایه‌گذاری خارجی به‌ویژه در عرصه‌های دارای اولویت و واقعی اقتصاد روسیه صورت پذیرد؛

تأمین، حفظ و استفاده خردمندانه از دارایی‌های روسیه در کشورهای خارجی؛
بدهی‌های خارجی روسیه مطابق امکانات واقعی کشور پرداخت، و به منظور جلب اعتبارات مالی از کشورهای خارجی تلاش شود؛

نظام جامع قوانین روسیه و بنیادهای حقوقی معاهدات بین‌المللی روسیه در عرصه اقتصادی تنظیم و تدوین گردد؛

روسیه باید از امکانات اقتصادی موجود، برای دفاع از منافع ملی‌اش استفاده نماید.
فدراسیون روسیه با در نظر داشت افزایش تهدید فجایع جهانی، طبیعی و غیرطبیعی، جانبدارگسترش همکاری‌های بین‌المللی به‌منظور تأمین امنیت زیست‌محیطی، با بهره‌گیری از جدیدترین فناوری‌ها در راستای منافع تمام جامعه بین‌المللی است.

۴. حقوق بشر و مناسبات بین‌المللی

روسیه به ارزش‌های جامعه دموکراتیک، اعم از احترام به حقوق و آزادی‌های انسان وفادار بوده و اهداف خود را در آن می‌بیند، که:

بر مبنای رعایت هنجارها و موازین حقوق بین‌الملل، حقوق و آزادی‌های بشر در سراسر جهان رعایت و مورد احترام قرار گیرد؛ فدراسیون روسیه در جهت تأمین حقوق و آزادی‌های هموطنان در کشورهای بی، که آنها به صورت دائمی اقامت دارند فعالانه تلاش خواهد کرد و روابط همه‌جانبه را با آنها و تشکیلاتشان حفظ و توسعه دهد؛

همکاری‌های بین‌المللی در عرصه مبادلات بشر دوستانه را توسعه دهد؛

مشارکت در کنوانسیون‌ها و موافقتنامه‌های بین‌المللی در زمینه حقوق بشر تقویت شود؛

فرآیند تطابق قوانین فدراسیون روسیه با تعهدات بین‌المللی روسیه تداوم یابد.^(۱۰)

یادداشت‌ها

۱. گنادی م. دانیلنکو، «قانون اساسی فدراسیون روسیه و حقوق بین‌الملل»، ترجمه علی مرتضویان، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال چهارم، دوره دوم شماره ۱۰، (تابستان ۱۳۵۴)، ص ۱۲۵.

۲. همان، ص ۱۶.

۳. ویلیام هایتر، روسیه و جهان، ترجمه کاورس حشمتی. (تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۴) ص ۱۲۵.

۴. جمشید ممتاز، «گزارش عملکرد کمیسیون حقوق بین‌الملل»، سخنرانی در مرکز مطالعات عالی بین‌المللی دانشگاه تهران، مهر ۱۳۷۹.

۵. «قانون اساسی فدراسیون روسیه و حقوق بین‌الملل»، ص ۱۲.

۶. ماده ۱۵ قانون اساسی فدراسیون روسیه.

۷. «قانون اساسی فدراسیون روسیه و حقوق بین‌الملل»، ص ۲۸.

8. *The Foreign Policy Concept of the Russian Federation*, Approved by the President of the Russian Federation V.Putin (June, 28, 2000)

۹. برای مطالعه بیشتر رجوع کنید به: گزارش تهیه شده در سفارت جمهوری اسلامی ایران (مسکو) با عنوان «روسیه و سازمان ملل متحد».

10. *The Foreign Policy Concept of the Russian Federation*.